

У. «ВЕЛИКИЙ ТЕРОР» ТА ДОЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ТВОРЧОЇ ЕЛІТИ

*Руслана МАНЬКОВСЬКА **

Музейні установи та музейники у період «Великого терору» (1937–1938 рр.)

У статті висвітлюється діяльність музеїв у період «Великого терору». Політичні репресії розглядаються як засіб перетворення музеїв у центри ідеологічної пропаганди, аналізується процес деформації діяльності музеїв, їх науково-дослідної, експозиційної та фондової роботи в роки сталінського режиму, розповідається про долі музейників, які постраждали від масових репресій.

Ключові слова: політичні репресії, музеї, ідеологічний тиск, деформація діяльності.

1937–1938 рр. увійшли в історію України як період «Великого терору», що зачепив усі сфери соціального, економічного, політичного, духовного життя суспільства. Перші політичні процеси проти української інтелігенції почалися наприкінці 1920-х рр., означивши системний наступ на залишки творчої свободи в країні, влада встановлювала тотальний контроль над академічною наукою, освітніми установами, культурно-мистецькими закладами. Засобом такого контролю стали масові

репресії серед інтелектуальної частини суспільства. Не оминула ця злочинна ідеологія і музейництва, де шкала політичних репресій збігається з хвилями арештів серед української інтелігенції. Тоталітарний режим, застосовуючи різноманітні методи масових репресій, планомірно проводив політику перетворення музейних установ в ідеологічну зброю влади.

У 1930-ті рр., як наслідок деформаційних тенденцій у суспільних науках, відбувалося посилення ідеологічного тиску та адміністрування в музейній галузі. Політичні лідери брали її під жорсткий контроль: Укрнаука керувала музейними закладами, Укрполітосвіта, що відала агітаційною і пропагандистською роботою, нав'язувала їм політичну роботу з населенням. Музеї поступово набувають ознак соціальних інститутів, стають політосвітніми установами. Масова пропаганда стає головною, а науково-дослідна і фондова робота музеїв відходить на другий план.

Перебудова діяльності музеїв за вимогами нових ідеологічних догм потребувала, звісно і відповідних змін у складі керівництва і наукових працівників. Йшлося про таких фахівців, які змогли б здійснити «соціалістичну реконструкцію» музеїв, причому освіченість, досвід, інтелектуальний рівень перестали бути критеріями професіоналізму, а соціальне походження і партійна приналежність були головним фактором при вирішенні кадрового питання. Дії влади деформували основний зміст музею як науково-просвітницької установи, нівелювали його науково-дослідний потенціал, із музейних фондів вилучалися унікальні пам'ятки національної історико-культурної спадщини, у експозиційній роботі запанував схематизм і вульгарний соціологізм.

Репресивну спрямованість щодо музейної галузі мала постановою Раднаркому УРСР «Про музеї України» від 27 червня 1938 р., у якій йшлося про подальше очищення музеїв від класово ворожих елементів, підготовку нових кадрів та відновлення державного керівництва музеями. Державна політика була спрямована на те, щоб перетворити музеї в міцну ідеологічну зброю, політичний інструмент, з допомогою якого можна було б спотворити світогляд людей.

* Маньковська Руслана Вікторівна — старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, канд. іст. наук.

Тоталітарна система, розглядаючи музеї як «склад мотлоху предметів та мотлоху людського», прагнула знищити музейників-професіоналів, замінюючи їх «політично-свідомими» кадрами. Всі посади в державних та місцевих музеях затверджувались Народним комісаріатом освіти УСРР. За опублікованою інформацією, до 1936 р. ідеологічних чисток зазнало не менше третини працівників центральних музеїв. Так, музейні установи, що підпорядковувалися Наркомосу, позбулися на середину 1930-х рр. приблизно кожного четвертого працівника¹, за період з 1929–1939 рр. наукові колективи майже повністю «оновилися». Апогею масові чистки досягли в 1937–1938 рр.: нищівних ударів зазнали всі музейні установи, в першу чергу, це стосувалося керівного складу і провідних наукових працівників. Під кампанію «боротьби з буржуазним націоналізмом» підпали директори музеїв, досвідчені музеєзнавці, багато з них були дискредитовані, зняті з роботи, заарештовані та страчені.

Напередодні свого дня народження, 8 травня 1938 р. отримав вищу міру покарання директор одного з найбільших на той час в Україні Бердичівського державного історико-культурного заповідника Т. М. Мовчанівський, хоч жодних доказів його нібито приналежності до контрреволюційної націоналістичної організації виявлено не було.

Відомий вчений народився 9 травня 1899 р. на Уманщині, в родині священика. Досвід музейної роботи набував в Уманському окружному музеї під керівництвом відомого вченого П. П. Курінного, збирав фольклорно-етнографічний матеріал, проводив розкопки Білогородського могильника та поселення поблизу села Трипілля. Дослідивши склепи монастиря ордену Босих кармелітів в Бердичеві, він, щоб зберегти історичну пам'ятку XVI–XVIII ст. від знищення, запропонував розмістити в ньому музей. У 1926 р. його зусиллями такий соціально-історичний музей розпочав роботу. Т. М. Мовчанівський за п'ять років наполегливої праці розгорнув широкі археологічні дослідження, зокрема, городища Київської Русі в с. Райки, зібрав

¹ Юрєнєва Т.Ю. Формирование кадров советских музейных работников. 1917–1941. – М., 1991. – С. 11.

колекцію з понад трьох тисяч книг, основу якої склали стародруки XVII–XVIII ст., зберіг родинні збірки відомих постатей краю — зокрема, Ганських-Ржевуцьких та генерала П. Оршевського. Після його звільнення в 1930 р. з посади директора музею-заповідника працював науковим співробітником Інституту матеріальної культури в Києві. Ім'я музейника на тривалий час було викреслено з історичної пам'яті українців. У 1971 р. його реабілітували, і лише на початку 1990-х рр. з'явилися перші публікації про дослідника².

Особи, які внаслідок «перебудови» приходили працювати в музей, здебільшого, не мали не тільки фахової освіти, а й відповідного стажу роботи. Наприклад, патріарха подільського краєзнавства, відомого музеєзнавця Ю. Й. Сіцінського ще у 1922 р. було усунено від завідування Кам'янець-Подільським історичним музеєм, а його наступником став студент першого семестру Кам'янецького сільськогосподарського інституту, не ознайомлений з музейною справою³. Натомість, відомого вченого Ю. Й. Сіцінського протягом 1930-х рр. двічі заарештовували, у 1937 р. він тяжко захворів і помер.

Своє обурення з приводу ставлення влади до музейників висловив музеєзнавець і археолог М. О. Макаренко у листі до професора Б. Є. Петрі, колеги із Швейцарії: «Роботу я вів не за гроші, ідея примушувала мене витратити всі мої сили. У 1925 р. оголошено гоніння на директорів музеїв Д. Яворницького, М. Рудинського, М. Біляшівського, С. Дложевського, В. Шугаєвського, на моє місце призначили комуніста, не зачепили тільки повітових музеїв»⁴.

Дослідницьку діяльність М. О. Макаренко розпочав в Ермітажі, працював завідувачем античним відділом, заступником головного охоронця. Навесні 1919 р. переїхав до Києва, працював викладачем у новоствореній Українській державній академії мистецтв, з 1921 р. — професором кафедри історії культури

² Захарчук Н. Нотатки з музейної справи в Бердичеві // Волинський музей: історія і сучасність. Наук. зб. – Луцьк, 2009. – Вип. 4. – С. 246–252.

³ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 2, спр. 1158, арк. 18–18 зв.

⁴ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61278, арк. 100, 168.

Інституту народної освіти, у 1930–1931 рр. — професором Одеського художнього інституту. У складі Софійської комісії та Археологічного комітету досліджував Софійський собор, пам'ятки Київської Русі, Києво-Печерської Лаври, Михайлівського Золотоверхого собору, брав участь у археологічних розкопках Ольвії, Спасо-Преображенського собору в Чернігові, Крейдичанського комплексу поблизу Сум, Маріупольського могильника, Густинського монастиря (28 серпня 1927 р. там трагічно загинув його єдиний сімнадцятилітній син Орест). У 1920 р. М. О. Макаренка призначили директором Музею мистецтв ВУАН, заснованого на збірках українських меценатів Богдана та Варвари Ханенків. Він багато зробив для збереження і дослідження унікальної колекції. У 1921 р. було розшукано і повернуто в Україну переважну більшість вивезених коштовностей, видано перший музейний путівник. У 1924 р. музеєзнавця звільнили з посади директора, у 1934 р. його заарештували за відмову підписати акт про знесення Михайлівського Золотоверхого собору.

За сфабрикованою кримінальною справою він себе винним не визнав. За вироком від 23 травня 1934 р. М. О. Макаренко був висланий на 3 роки до Казані, де викладав у художньому технікумі, брав участь у реставрації Петропавлівського собору, був консультантом Центрального музею. У 1936 р. професора вдруге засудили на 3 роки і відправили у виправно-трудова табори до Томська, у 1937 р. постановою «трійки» він був засуджений до розстрілу, і 4 січня 1938 р. вирок було виконано. У 1966 р. вченого реабілітували, а в Києві, на брамі відбудованого в роки незалежності України Михайлівського Золотоверхого собору встановлено бронзове погруддя видатного музеєзнавця⁵.

⁵ Білодід О.І. Про Макаренка // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 121–131, Граб В.І. Дело Н. Е. Макаренко // Вивчення історичної та культурної спадщини Роменщини: проблеми і перспективи. – Суми; Ромни, 1990. – С. 30–31, Звагельський В.Б. Невтомний у праці // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 161–167; Макаренко Д. Шлях до храму. – К., 2006. – 128 с.

За звинуваченнями в проведенні контрреволюційної діяльності в галузі музейництва постраждали голова музейної секції Укрнауки В. Дубровський (засуджений у 1934 р. до ув'язнення в таборах, де знаходився до 1939 р., у 1942 р. емігрував до Німеччини, помер в 1966 р.⁶), директор Археологічного музею Харківського університету О. Федоровський (18 серпня 1939 р. помер від тяжкої хвороби⁷), директор музею українського мистецтва С. Таранущенко, директор музею Слобідської України П. Ковалівський. У «буржуазному націоналізмі» був звинувачений засновник і директор Вінницького краєзнавчого музею Г. В. Брілінг. Розбудовуючи музей у Вінниці, дослідник зібрав понад 2 тис. археологічних пам'яток, етнографічна колекція нараховувала 3426 предметів, твори образотворчого мистецтва склали 652 одиниці музейного зберігання. Після другого арешту в 1940 р. 73-річного музейника відправили до таборів, його архів і рукописи знищили⁸. У 1937 р. заарештували вдруге засновника Тульчинського музею (1927 р.), етнографа І. Ч. Зборовського, який загинув на засланні. Його зусиллями постав музей у Бершаді (1918 р.), реставровано будинок декабриста П. І. Пестеля, за рекомендаціями відомого музеєзнавця М. Ф. Біляшівського вчений проводив фольклорно-етнографічне дослідження Поділля⁹. Змушені були полишити улюблену справу керівники музеїв: Остерського — А. Розанов, Сосницького — Ю. Виноградський, Прилуцького — В. Маслов. У 1935 р. звільнили з посади директора Черкаського музею одного із його засновників Д. П. Бочкова. У листопаді 1937 р. у заповіднику «Могила Т. Г. Шев-

⁶ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 61278, арк. 149.

⁷ Маньковська Р.В. О. С. Федоровський та його вклад в пам'яткоохорону та музейну справу // Історія України. Маловідомі імена, події і факти. 36. ст. – К., 1996. – С. 57–69.

⁸ Кот С.І. Дослідник Подільської старовини // Репресоване краєзнавство (20–30-і рр.). – К., 1991 р. – С. 191–198; Прокопчук В.С. Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність. – К., 1995. – С. 98–99.

⁹ Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців ХІХ–ХХ ст.: історіографія, біобібліографія, матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – С. 216.

ченка» у Каневі за сфальсифікованою справою про «українську контрреволюційну націоналістичну організацію» були засуджені до виправно-трудоих таборів директор М. С. Стретович, бухгалтер Д. Д. Стремецький, у 1938 р. до вищої міри покарання — екскурсовод С. Дерева та інженер К. Дукальський¹⁰.

У жовтні 1936 р. почалася нова хвиля політичних репресій у Криму, а вже у першій половині 1937 р. на півострові арешти охопили сотні представників наукової інтелігенції. Як засвідчував начальник НКВС Криму Т. Лордкіпанідзе, за період з 1935 р. до травня 1937 р. на півострові було ліквідовано 25 шпигунських, контрреволюційних і терористичних груп з кількістю звинувачуваних 500 осіб. Із чотирьох тисяч судових справ періоду «Великого терору» близько двох третин завершувались смертним вироком або 10 роками виправно-трудоих таборів¹¹. Музейних працівників каральні органи теж не залишили поза увагою. 14 липня 1937 р. у газеті «Красный Крым» вийшла стаття співробітника центрального музею Кримської АРСР О. Вербова з критичною оцінкою діяльності музейних працівників Херсонесу, Державного палацу-музею тюрксько-татарської культури у Бахчисараї, та Центрального музею Криму: «Характерным и общим для всех этих музеев это то, что они являются местом средоточения вредительской работы чуждых и враждебных элементов: всех этих Шаньгиных, Тахтаевых, Дашевских, Советовых, Филиновых, Эрнстов и Полкановых». Винуватцями промахів у музейній справі також називались інспектор із музейних справ Яжбина та керівник політпросвіту управління Наркомату освіти Кримської АРСР Амелічев.

У Грузії органи НКВС розшукали відомого українського музейника У. А. Боданінського, який у Тбілісі працював декоратором. Перед цим його звільнили з посади директора Держав-

¹⁰ Мельниченко В.М. Краєзнавство Черкащини: сторінки історії. – Черкаси, 2010. – С. 33–34.

¹¹ Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Политические репрессии в Крыму (1920–1940 годы). – Симферополь, 2003. – С. 67; Непомнящий А. Профессор Николай Эрнст: страницы крымского краеведения. – К., 2012. – С. 312–313.

ного палацу-музею тюрксько-татарської культури в Бахчисараї. Понад півтора року провів у слідчій камері директор Алупкінського музею Я. П. Бірзгал, якого заарештували у січні 1938 р. нібито за участь у контрреволюційній латвійській організації. Згодом порушену кримінальну справу призупинили і музейника звільнили з-під варті з формулюванням «слідством не здобуто достатньо відомостей для передачі Бірзгала до суду»¹².

15 лютого 1938 р. у «контрреволюційній пропаганді» звинуватили відомого вченого, засновника і першого директора Центрального музею Тавриди, голову Таврійського товариства історії, археології і етнографії, першого завідувача Академічної бібліотеки Таврійського університету, організатора Центрального архіву Криму, професора Кримського університету М. Л. Ернста (брата авторитетного мистецтвознавця і музеєзнавця Ф. Л. Ернста, заарештованого у 1933 р., 28 жовтня 1942 р. — розстріляного¹³). Не витримавши допитів і фізичних мук, М. Л. Ернст визнав себе «агентом німецької розвідки»¹⁴. Покарання вісім років виправних таборів вчений відбував в Унжинському таборі, але після закінчення терміну, 14 вересня 1949 р. був вдруге засуджений на п'ять років виправних таборів в Озерлазі Іркутської області. Пройшовши жакливі випробування сталінськими таборами, М. Л. Ернст у 1953 р. був амністований та 20 березня 1956 р., в день від'їзду до Криму, помер від інфаркту.

Політичні репресії у музейній галузі, спрямовані, передусім, проти директорів та фахівців з великим досвідом музейної роботи, створили умови для перетворення музеїв у ідеологічні установи, метою яких було викоренити науково-пошуковий зміст закладів, позбутися тієї частини музейних колекцій, яка свідчила про самобутню історію та культуру українського на-

¹² Омельчук Д.В., Акулов М.Р., Вакатова Л.П., Шевцова Н.Н., Юрченко С.В. Вказ. праця. – С. 82, 84–85.

¹³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 62089, арк. 3–9; спр. 58204, арк. 84–85.

¹⁴ Непомнящий А.А. Арсений Маркевич: страницы истории крымского краеведения. – Симферополь, 2005. – С. 256–258; Непомнящий А. Профессор Николай Эрнст. – С. 349–353.

роду. Зійшов нанівець науково-дослідний напрям діяльності музеїв, науковий персонал замінювали людьми, «відданими справі соціалістичного будівництва»¹⁵.

У Дніпропетровському історичному музеї, який у місцевій пресі цькували як «кублo націоналістичної контрреволюційної роботи в Україні», а його дослідження історичного минулого краю — вигадкою: «Кому і для чого потрібна легенда про своєрідність культури запорожця? Ця вигадка потрібна куркульству, потрібна націоналістичній контрреволюції»¹⁶. У 1934 р. із сімнадцяти працівників залишилось двоє: прибиральниця і доглядачка, всі інші були репресовані. Серед них: В. Кравченко, Я. Ходак, Садовий, В. Греков, А. Добровольський, П. Козар, М. Філянський, І. Мартенс, П. Смолич, Т. Кіранів, В. Грінченко, К. Болтенко та інші¹⁷.

У 1933 р. звільнили з посади директора музею, видатного дослідника Д. І. Яворницького, який протягом трьох десятиріч беззмінно очолював цей всесвітньо відомий культурний та науковий осередок. Академіка звинуватили у зв'язках з «українським націоналістичним підпіллям», «закордонними контрреволюціонерами» (до таких потрапив і видатний художник І. Репін, який проживав у Фінляндії, а свого часу зобразив Д. Яворницького в образі писаря на відомій картині «Запорожці пишуть листа турецькому султану»), обзивали музейника «фашистом», який, мовляв, «ненавидить радянську владу»¹⁸.

Для Д. Яворницького музей завжди був сенсом його життя. У листі до директора Херсонського музею В. Гошкевича він називає музей «душею і серцем предків», «храмом, до якого вхо-

¹⁵ Багрій Н. Всеукраїнський музейний городок // Безвірник. – 1934. – № 10. – С. 32–34.

¹⁶ Горб А. Кубло націоналістичної контрреволюційної пропаганди // Зоря. – 1933. – 27 серпня.

¹⁷ Бекетова В.М. Музей — це доля: історія музею в життєписах його працівників // Видатні особистості. Музейна персоналістика. Вип.11 – Дніпропетровськ, 2008. – С. 69.

¹⁸ Ченцов В. «Ідеолог українського націоналізму». – Відроджена пам'ять. Книга нарисів. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 115.

дять з глибокою повагою і палкою любов'ю до минулих поколінь», щоб вчитись у них. Події 1933 р. були для нього трагедією, згодом він зізнався, що ледве не закінчив життя у глибині дніпрових порогів¹⁹.

Великі надії щодо наукових досліджень краю покладав учений на свого аспіранта П. Є. Матвієвського, якого помітив серед студентів історичного факультету і залучив до музейної справи. Молодий дослідник брав участь в археологічних та наукових експедиціях з вивчення території будівництва Дніпрогесу та узбережжя Дніпра, опікувався науково-організаційними справами музею. На початку 1930-х рр. працював заступником директора міського Державного історичного музею ім. Г. Сковороди в Харкові. У 1937 р. його заарештували і засудили до 10 років таборів, покарання відбував у Хабаровському краю. Завдячуючи клопотанням дружини, П. Є. Матвієвський повернувся через два роки в Україну, у 1940 р. працював у Полтавському історичному музеї, згодом виїхав з України до Оренбурга, де став професором Оренбурзького педагогічного університету. В одному з листів до свого друга І. Шаповала він поділився пережитим: «можливо, за традицією 30–40-х рр., я занадто переляканий і надто обережний...», радив товаришеві бути стриманим у висловлюваннях. Помер 3 березня 1993 р. в Оренбурзі²⁰.

Ще один учень Д. Яворницького — П. А. Козар, завідувач історико-археологічним відділом музею, досліджував історію лоцманів дніпровських порогів, у 1929 р. захистив музеєзнавчу наукову роботу «Краєвий музей та його завдання». У 1930-х рр. його заарештовували тричі. За спогадами сина — серед звинувачень значилося «вживання української мови вдома».

У роки нацистської окупації музейник працював обласним комісаром освіти, очолював історичний музей та кафедру іс-

¹⁹ Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 4. – Дніпропетровськ, 2005. – С. 47, 66.

²⁰ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К., 2011. – С. 34–35; Трембіцький А.М. До історії співпраці Євфимія Сіцинського з Павлом Матвіємським (за матеріалами епістолярної спадщини) // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 175–181.

торії України відкритого 26 вересня 1942 р. Дніпропетровського університету, проводив археологічні дослідження Дніпра. 24 квітня 1944 р., при переїзді на Захід, П. А. Козар помер від тяжкої хвороби у польському місті Радом²¹.

Трагічно позначилися репресії на долі відомого дослідника Поділля, археолога та історика І. О. Шиповича, який опублікував низку наукових праць про історію Брацлавщини, проводив археологічні розкопки, зокрема, віднайшов Сабарівське слов'янське городище, тісно співпрацював з Кабінетом виучування Поділля, Вінницьким краєзнавчим музеєм, історичним музеєм у Кам'янець-Подільському, до яких передав цінні колекції із археологічних експедицій. У 1932 р., «за контрреволюційну пропаганду», він був репресований, у віці 75 років відправлений до Сибіру, після відбування покарання повернувся у Вінницю, де у 1936 р. помер²².

Драматичні події спіткали відомого музеєзнавця Ф. А. Козубовського. Народився він у 1895 р. на Поліссі. У 1924 р. очолив Коростенський окружний краєзнавчий музей, розгорнув наукові дослідження установи, успішно проводив археологічне вивчення краю. Згодом його призначили на посаду директора Інституту матеріальної культури АН УРСР, наприкінці квітня 1936 р. заарештували. Під час допитів він своєї вини не визнав. І тільки можна здогадуватися, що довелося винести Ф. А. Козубовському, якщо, вже перебуваючи в Лук'янівській психіатричній лікарні, він звертався до лікарів з проханням отруїти його. 2 вересня 1938 р. його розстріляли²³.

Нелегкою склалася доля дослідниці Є. Ю. Спаської. Народилася вона у 1892 р. в Ніжині, в сім'ї священика. У 1914 р. закінчила Московські вищі жіночі курси, історично-філософський факультет. Потім проживала в Криму, доглядала хворого брата. До Києва переїхала в 1923 р., згодом стала вільним слухачем семінарів в Археологічному інституті, де читали лекції відомі

мі вчені Д. М. Щербаківський, О. С. Гіляров, Ф. Л. Ернст. Працювала в Сільськогосподарському музеї, розгорнутому в Маріїнському палаці, проводила етнографічні дослідження, опублікувала низку наукових розвідок. У березні 1934 р. Є. Ю. Спаську заарештували. Покарання відбувала в м. Уральську з дворічним сином та трьома дітьми свого чоловіка. Після ув'язнення її направили до Саратова, потім до Семипалатинська. Незважаючи на всі труднощі та слабе здоров'я (інвалід II групи), Є. Ю. Спаська працювала, виховувала дітей. У 1947 р. їй було відмовлено у знятті судимості. Реабілітована у 1989 р. посмертно²⁴.

Заперечення наукової роботи музеїв, політичний тиск адміністративної системи підірвав музейну функцію документальності, формування повноцінних колекцій пам'яток історії і культури, деформував саму суть музейної роботи. З колекцій вилучались оригінали і підмінялись ідеологічними символами. Намагання побудувати «марксистську експозицію» через відображення історії класової боротьби, помножене на вульгарно-соціологічні погляди, завдали серйозної шкоди музейній справі. Цьому підпорядковувалась фондова робота закладів, такий спосіб комплектування фондів призвів до того, що в музейних збірках осідали речі, документи, які відображали не історію народу, а економічну, політичну, соціальну сферу «соціалістичного» життя. Впав престиж музею як культурного закладу, збиральницька та науково-дослідна робота занепала. Все обмежувалося загальним схематичним підходом, підмінювалося універсальними тематико-експозиційними планами і збиранням не автентичних музейних експонатів, а тогочасних багатотиражних видань, плакатів, схем, малюнків тощо. Музей втрачав фахівців високого ґатунку, людей, зацікавлених у збереженні і дослідженні національної спадщини.

Музейників, які не погоджувалися з такою політикою і протидіяли знищенню основних музейних фондів, оголошували «ворогами народу». Командно-адміністративний тиск на музейних працівників переходив у репресії за сфабрикованими звинуваченнями. У Києві гострій критиці були піддані співро-

²¹ Портнов А. Вказ. праця. – С. 20, 30–31.

²² Баженов Л.В. Вказ. праця. – С. 400.

²³ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 8, спр. 445, арк. 8; ф. 263, оп. 1, спр. 47912, арк. 2–205.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 166, оп. 1, спр. 445, арк. 8.

бітники Всеукраїнського історичного музею, музею мистецтв ВУАН, археологічного, театрального музеїв ВУАН, етнографічного, музею діячів науки та мистецтва. Їх звинувачували у «фальсифікації» марксизму, а музейні колекції оголошувались пропагандою «попівщини і алілуйства». Наполеглива праця музейників, які протягом багатьох десятиліть збирали унікальні пам'ятки духовної спадщини і формували музейні колекції, перекреслювалась, музейні збірні знищувались.

Трагічна доля спіткала видатного українського музейника П. П. Потоцького та його колекцію. Народився він 12 грудня 1857 р. на Полтавщині, служив генералом у царській армії, був відзначений орденами за участь у турецькій, японській, першій світовій війнах. Впродовж сорока років збирав унікальну колекцію пам'яток, яку 1926 р. передав у дарунок Україні, а у червні 1927 р. її перевезено в семи вагонах до Києва, загальна вага безцінного скарбу склала 38 тонн. Розмістили колекцію у Музейному містечку на території Києво-Печерської Лаври, неподалік від Троїцької надбрамної церкви як «Музей України. Збірка П. Потоцького». До культурного надбання України вплилися твори художнього мистецтва — 15 тис. гравюр, літографій, 3 тис. картин; бібліотека — одна з найвидатніших в українському бібліофілстві — нараховувала до 17 тис. томів рідкісних книг XVII–IX ст. У серпні 1938 р. 80-річного П. П. Потоцького заарештували. Після жорстоких допитів він помер під брамою Лук'янівської в'язниці, дружину і її сестру розстріляли, онук потрапив до «Воркутлагу». Цілісність колекції не була збережена, фонди музею розпорошені, значна частина їх зникла²⁵.

У роки «Великого терору» влада знищувала тих, кого тримала на прицілі ще з початку 1930-х рр. У грудні 1937 р., пройшовши з 1933 р. через тюрми Казахстану та Узбекистану, був розстріляний видатний музеєзнавець та мистецтвознавець Ф. І. Шміт²⁶. У 1938 р., після розгрому Кабінету антропології

²⁵ Білокінь С. Музей України. Збірка П. Потоцького: доба, середовище, загибель. – К., 2002. – 251 с.

²⁶ Нестуля О.О. Понад усе ставив істину (Ф. І. Шміт) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 51.

ім. Федора Вовка, були розстріляні співробітники музею Л. Шульгіна і Н. Заглада²⁷.

На Черкащині у 1935 р. отримала новий вирок — три роки виправно-трудоих таборів, організатор краєзнавчого музею (1920 р.) та засновниця художньої школи ім. Тараса Шевченка у Звенигородці С. М. Терещенко. Її подвижницьку працю із дослідження етнографії, фольклористики, краєзнавства, народного мистецтва високо цінував академік А. Кримський. Дослідниця, відбувши покарання «за участь в контрреволюційній організації «Спілка Визволення України», була заарештована вдруге, а після закінчення терміну, справу було переглянуто і на неї чекало нове заслання. У 1941 р. С. М. Терещенко перевели до Джамбула у Казахстані, де вона не полишала улюбленої справи, відвідала невідомі місця Т. Г. Шевченка, записала спогади про нього, передала через брата до Звенигородського музею скриньку зі східною різьбою, яку, за переказами, козаки подарували Т. Г. Шевченку, збагативши тим самим музейну збірку унікальною пам'яткою. Під час війни С. М. Терещенко повернулася до Звенигородки, у 1948 р. померла. У 1973 р. судові рішення щодо неї були скасовані за відсутністю складу злочину²⁸.

До вищої міри покарання був засуджений 4 грудня 1937 р. працівник Уманського краєзнавчого музею М. І. Метельський. Краєзнавчий музей в Умані вже у роки «хрущовської відлиги» очолив дослідник рідного краю Г. Ю. Храбан, якого у 1938 р. на посаді завідувача Уманським районним відділом освіти необгрунтовано репресували²⁹. У Чорнобаївському районі у с. Лихоліти, велику пошукову роботу проводив вчитель історії П. В. Авраменко: залучав учнів до археологічних розкопок та краєзнавчих досліджень, створив у школі історико-археологічний музей.

²⁷ Білокінь С. Нові студії з історії большевизму. Ч. I–III. – К., 2006. – С. 185–187.

²⁸ Мазуренко О.С. Из слідчо-кримінальної справи № 370 Софії Терещенко // Роль музеїв у культурному просторі України і світу. Вип. 11. – Дніпропетровськ, 2009. – С. 244–248.

²⁹ Мельниченко В.М. Вказ. праця. – С. 36.

У 1937 р. як «ворог народу» потрапив до в'язниці, де помер у 1938 р., його краєзнавчий архів знищили працівники НКВС³⁰.

Репресії були інструментом деформації діяльності музеїв, змісту їх науково-дослідної, збиральницької роботи, призводили до згортання тематики досліджень, а натомість — утвердження марксистсько-ленінської методології в музейній практиці. Робота музеїв обмежувалася вивченням місцевого господарства, недалеких революційним минулим, завданнями соціалістичного будівництва. Показовими щодо цього стали обставини у Житомирі, де винищено було потужне ядро науковців Волинського науково-дослідного музею. Ще у вересні 1929 р. за інспірованою «справою СВУ» було заарештовано видатного вченого та музеєзнавця В. Г. Кравченка, одного із засновників музею і фундатора волинської етнографічної школи, яка мала великий авторитет в Україні. Окрім української, він вивчав культури національних меншин, що проживали в Україні. Відкриттю експозиції музею «Нацменшості Волині» передувала праця в експедиціях до Мархлевського польського національного району, вивчення промислів на фаянсовому заводі в Кам'яному Броді, побутової культури польського населення краю. З 1928 р. професор В. Г. Кравченко керував у музеї аспірантурою, його учні Н. К. Дмитрук (розстріляний 10 червня 1938 р.) та К. І. Черв'як стали відомими дослідниками краю.

У 1937 р. місцева преса виявила в музеї «притулок для неперевіраних і темних елементів, для буржуазних націоналістів, що нахабно створюють і перекручують історію українського народу»³¹. Активні діячі музейної справи В. Г. Кравченко, Н. К. Дмитрук, І. М. Снігур, В. І. Бруховський, К. Г. Черв'як, М. М. Шавлович, О. В. Якубський були звинувачені в буржуазному націоналізмі і заарештовані. В. Г. Кравченко переїхав працювати у Дніпропетровському історичному музеї, але був заарештований і відправлений до Магадану. У грудні 1937 р. заарештували видатного вченого В. І. Бруховського і засудили на 8 років трудових

³⁰ Мельниченко В.М. Вказ. праця. – С. 36–37.

³¹ Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Народознавець і «ворог народу» // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 90.

таборів особливого режиму. Покарання відбував у Біломорбалтлагу, звідки повернувся навесні 1940 р., завдячуючи наполегливості своєї дружини Юлії Тимофіївни. Вона пригадує: «Всеволод Ілліч увійшов до рідної оселі весь у виразках, знесилений, без жодного зуба. І хоч казенний одяг відразу ж спалили, запах ГУЛАГу стояв у хаті ще довго...»³². Саме він, відомий орнітолог, завідуючий відділом природи музею, з тавром «ворог народу», у листопаді 1943 р., ризикуючи життям, заховав і зберіг у підвалинах Преображенського кафедрального собору скарби картинної галереї музею (понад 2000 полотен, серед них твори Рубенса, Веронезе, Тиціана, Тома та інших всесвітньовідомих художників). Нині в музеї, якому він віддав 42 роки життя (помер 5 жовтня 1969 р.), зберігається його унікальна зоологічна колекція, яка є однією з кращих в Україні і нараховує близько 800 експонатів³³.

Хвиля репресій у Волинському музеї не обійшла і художника О. Г. Канцєрова та відставного офіцера І. С. Раузе, які проводили вагому пошукову роботу, зібрані ними пам'ятки збагатили фонди музею. В роки голоду та розрухи вони в містах і селах Волині рятували від загибелі унікальні твори художнього мистецтва. Їхніми зусиллями були збережені частини колекцій з палаців Сангушків, Ілінських, Терещенків, барона І. М. де-Шодуара та інших. І. С. Раузе, як дворянина, колишнього царського офіцера, заарештовували тричі — в 1931 р., 1935 р., а в 1937 р. засудили до розстрілу. 2 січня 1938 р. вирок було виконано в Житомирі, місцем поховання стало с. Путятинка. У літературному музеї міста зберігається мистецький твір І. С. Раузе «Портрет композитора М. А. Скорульського», який написав на його вірші три романси, а у збірці обласного музею представлено два етюди роботи майстра. Художником О. Г. Канцєровим, брат

³² Цицюра В.К. Феномен сім'ї Бруховських (до 120-річчя від дня народження В. І. Бруховського) // Краєзнавство та музейна справа в Україні. – Житомир, 2010. – С. 331.

³³ Грузька Л.П., Маслова Н.І. Житомирський краєзнавчий музей: етапи розвитку та постаті // Краєзнавство та музейна справа в Україні. – Житомир, 2010. – С. 8.

якого був полковником царської армії, також цікавились органи НКВС, у вересні 1937 р., коли за ним прийшли знов, то з'ясували: він на той час уже помер і був похований на Російському цвинтарі Житомира³⁴.

Політичні репресії та негативні тенденції у музейній політиці призвели до нівелювання професійного рівня музейних працівників, завдали значних втрат національному культурному надбанню. Невиправдано перебільшувались пропагандистські функції музеїв, не дооцінювалась їх специфіка, роль науково-дослідної та фондової роботи, від експозиції вимагалось лише «висвітлювати діяльність партії, як керівного органу соціалістичних перетворень»³⁵. У побудові експозиції процвітав вульгарно-соціологічний підхід, з експозицій вилучались автентичні речі, їх місце зайняли схеми суспільно-економічних формацій, діаграми, виставки на політичні теми. Зазнав змін також погляд на головну роль пам'ятки в експозиції, принцип предметності підмінявся наочним ілюструванням соціологічних схем, основу експозицій становила історія розвитку суспільних формацій.

Не всі музейники погоджувались на перетворення музеїв у культпросвіткомбінати, тому влада в різний спосіб відсторонювала від роботи досвідчених працівників галузі. Переслідування та трагічна доля спіткали відомих фахівців музейної справи Н. Онацького, С. Гапеева, М. Болтенка, Я. Риженка, В. Білого, О. Михайловського, І. Скуленка, О. Полоцького, В. Грінченка, І. Капустянського, Ф. Камінського, Н. Коцюбинську та багатьох інших, натхненних подвижників українського музейництва. У пресі того часу їх називали «троцькістськими та націоналістичними покидьками»³⁶.

Під час перевірок чернігівських музеїв пильні органи виявили, що «співробітники обмежуються дослідженням мало акту-

альних питань, зовсім мало працюють над висвітленням епохи пролетарської революції, історичних досягнень соціалістичного будівництва»³⁷. «Недоліком» музеїв Чернігова, Сосниці, Прилук, Ніжина, Ромнів, Остра, Новгород-Сіверського та інших міст вважалося дослідження і формування археологічної, фольклорно-етнографічної, історичної, природничої колекцій та представлення їх у експозиції.

Нелегкі часи довелося пережити Чернігівському державному музею, коли було репресовано цілий ряд працівників установи — В. Дроздова, Б. Луговського, Б. Шевеліва, Б. Пилипенка, Г. Смолічева та інших³⁸. Науковий співробітник Чернігівського історичного музею, літературознавець Б. М. Шевелів досліджував життя і творчість видатних постатей, пов'язаних з Чернігівщиною. Його перу належать наукові розвідки про Т. Шевченка, П. Куліша, Л. Глібова, М. Коцюбинського, Г. Барвінок, А. Свидницького. У музеї він опікувався збиранням рукописної спадщини і меморіальних речей відомих українських діячів культури. 17 квітня 1938 р. Б. М. Шевеліва «за контрреволюційну націоналістичну пропаганду в музеї» засудили до розстрілу³⁹. У жовтні 1937 р. розстріляли досвідченого музейника, пам'яткознавця, художника Б. К. Пилипенка. Музейну справу він опанував під орудою відомого вченого В. Л. Модзалевського, у 1920 р. створював Чернігівський етнографічний музей, згодом Чернігівський музей культів, з 1926 р. очолив етнографічний відділ Чернігівського державного музею. Наукові праці дослідника про народне художнє мистецтво суттєво збагатили етнографічні дослідження Чернігівщини, далі була плідна праця на пам'яткознавчій та музейницькій ниві у Харкові і Києві. У 1933 р. музейника заарештували за участь в Українській націоналістичній контрреволюційній організації, яка виступила за повалення радянської влади і створення самостійної України.

³⁴ Тимиряев Е.Р. И. С. Раузе: трижды арестованный // Краєзнавство та музейна справа в Україні. – Житомир, 2010. – С. 348–351.

³⁵ ЦДАВО України, ф. 166, оп. 10, спр. 1397, арк. 30–42.

³⁶ Гріншпон А. Вороги в музеях // Комсомолец України. – 1937. – 9 вересня.

³⁷ Державний архів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 34.

³⁸ Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 239, 264, 274, 338, 344.

³⁹ Коваленко О.Б., Ткаченко В.В. Історик і літературознавець (Б. М. Шевелів) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 263–266.

У пролетарській пресі його назвали «класовим ворожим сміттям»⁴⁰, однак справу було припинено «за не доведенням фактів». У квітні 1935 р. Б. К. Пилипенка заарештували знов, у лютому засудили до семи років виправно-трудоих таборів, потім до вищої міри покарання⁴¹.

У 1930-ті рр. зазнав переслідувань і змушений був виїхати до Донецька шкільний вчитель зі с. Озаринці Могилів-Подільського району на Вінничині О. О. Кривицький — член ради Всеукраїнського етнографічного товариства (1928р.), член-кореспондент науково-дослідного геологічного інституту АН України. На початку 1920-х рр. він заснував при школі краєзнавчий музей, організував роботу природничого та фольклорно-етнографічного гуртків, де учні школи збирали і вивчали природу, історію та культуру краю⁴².

Значну наукову цінність мали результати археологічних експедицій Роменського музею на городищі Монастирище, Остерський музей поповнив експозицію унікальними пам'ятками трипільської культури із с. Євминка, керівник глухівського музею Я. Морачевський брав участь у відкритті Мізинської палеолітичної стоянки⁴³. Співробітники Ніжинського окружного музею зібрали рідкісний етнографічний матеріал: інструменти місцевих майстрів-золотарів, гончарний посуд, глиняні іграшки тощо⁴⁴. Етнографічну колекцію Прилуцького окружного музею із рушників, килимів, зразків старовинного різьбярства збирали студенти краєзнавчого гуртка, організованого при музеї Є. Хоменком. Збірка історичних документів поповнилась гетьманськими універсалами Густинському монастирю, царськими наказами XVIII ст., старовинними книгами іноземних дер-

⁴⁰ Пролетарська правда – 1933 р. – 8 травня.

⁴¹ *Нестуля О.О.* Мистецтво було його мрією (Б. К. Пилипенко) // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 238–244.

⁴² *Баженов Л.В.* Вказ. праця. – С. 250.

⁴³ *Дмитрієнко Н.Д.* Внесок місцевих музеїв Північного Лівобережжя в розвиток історичного краєзнавства (20–30-ті рр. ХХ ст.) // Праці Центру пам'яткознавства. – Вип. 20. – К, 2011. – С. 152–168.

⁴⁴ Ніжинський музей імені М. В. Гоголя // Глобус. – 1928. – № 19. – С. 303.

жав тощо⁴⁵. У спеціалізованій лабораторії Роменського музею було проведено понад 600 дослідів з виявлення роменської нафти. Виробництву вогнетривкої цегли передували дослідження покладів мергелевих глин біля с. Лави у Сосницькому музеї⁴⁶.

Прагнення держави перетворити музеї в пропагандистські центри призвело до створення експозицій, які нагадували агітаційні стенди, вони не обходились без численних цитат класиків, рішень і постанов партії та уряду. Дослідницький потенціал музеїв нівелювався, музейників змушували пропагувати «переваги і здобутки» соціалістичного ладу. Політичні репресії були засобом для відсторонення, знищення музейників, які не погоджувались із зміною статусу музею, ліквідацією науково-дослідної частини у своїй роботі, з вилученням значної кількості цінних музейних предметів не лише із експозицій, але і музейних фондів. Все це призвело до кризового стану музейної справи наприкінці 1930-х рр. Без досвіду і вміння музейників-професіоналів, ерудитів у різних галузях науки, знавців специфіки музейної роботи, фахових дослідників пам'яток історії та культури, яких змусили залишити музейну справу чи втратили фізично, неможливо було розвивати українське музейництво.

Хвиля політичних репресій, що накрила суспільство у роки «Великого терору», згубно вплинула на стан музейної справи в Україні. Музеї із наукових і культурно-освітніх закладів перетворилися в політико-просвітницькі центри, стали інструментом ідеологічного впливу на маси, знаряддям пропаганди встановлених правлячою партією і тоталітарною державою політичних програм. Це деформувало зміст роботи музеїв, занепадала їх науково-дослідна робота. Бюрократична система ігнорувала специфіку музею, який може плідно розвиватись тільки на ґрунті широкої пошуково-збиральницької діяльності, глибокої науково-дослідної роботи, скрупульозного опрацювання фондів колекцій та матеріальних джерел, об'єктивного та

⁴⁵ Бюлетень Прилуцького окружного музею. – Прилуки, 1928. – № 1. – С. 5, 8; 1929. – № 2.

⁴⁶ *Дмитрієнко Н.Д.* Вказ. праця. – С. 152–168.

історично-правдивого показу в музейній експозиції минулого країни і краю, висвітлення самотності національної культури і традицій в контексті світових досягнень, представлення видатних постатей в історії українського народу. Хибне спрямування музейної політики спричинило падіння престижу музею в суспільстві, що разом з іншими згубними наслідками не могло не позначитись і на відвідуванні цих закладів, де почав переважати примусовий принцип.

Тоталітарна держава системно деформувала діяльність музеїв як хранителів національної пам'яті українського народу, зводячи їх роль до примітивного «агітпропу», а в разі опору для музеєзнавців застосовувались репресивні дії: дискредитація, звільнення з роботи, вилучення з наукового обігу їхніх наукових праць, ув'язнення, концтабори, розстріли. Масові репресії, апогей яких припав на 1937–38 рр., надовго загальмували розвиток музейної галузі, а українська історія збідніла на імена музеєзнавців, видатних діячів науки і культури, які тривалий час були викреслені з її сторінок. Сталінський режим розправився з музеєзнавцями, тим самим зруйнував процес розвитку наукових досліджень та теоретичних напрацювань в музейній галузі, майже повністю оновились колективи музеїв, штучно перервався зв'язок між поколіннями музейних фахівців, порушено безперервну тяглість традицій в українському музейництві.

Руслана МАНЬКОВСКАЯ. Музеи Украины в период «Большого террора» (1937–1938 гг.)

В статье освещается деятельность музеев в период «Большого террора». Политические репрессии рассматриваются как средство преобразования музеев в центры идеологической пропаганды, анализируется процесс деформации деятельности музеев, их научно-исследовательской, экспозиционной и фондовой работы в период сталинского режима, показана судьба музейщиков, пострадавших от массовых репрессий.

Ключевые слова: политические репрессии, музеи, идеологическое давление, деформация деятельности.

Ruslana MANKOVSKAYA. Museums of Ukraine in the Period of «Great terror» (1937–1938-ies)

The article represents the museum activity in the period of «Great terror». Political repressions are seen as a tool of transforming museums

into the centers of ideological propaganda. The process of museums activity alteration, their scientific and research, display and fund work under Stalin's regime have been analyzed. The fortune of museum employees who suffered from mass repressions has been depicted.

Key words: political repressions, museums, ideological pressure, activity alteration.

*Людмила МАРИНИЧ**

Галицька еміграція в УРСР – трагічний епілог 1937–1938 рр.

У статті розглядаються репресії тоталітарного режиму за доби «Великого терору» 1937–1938 рр. проти уродженців західноукраїнських земель в УРСР, які в той або інший спосіб опинилися у Наддніпрянській Україні під час Першої світової війни 1914–1918 рр. й Визвольних змагань 1917–1921 рр.

Ключові слова: «Великий терор» 1937–1938 рр., західноукраїнська еміграція у Радянській Україні, репресії.

Сучасна політологічна та юридична наука подають таке визначення еміграції: 1) Вимушене або добровільне переміщення людей з країни постійного проживання до інших країн, що зумовлене політичними, економічними, військовими, етнічними, культурними й релігійними чинниками. 2) Сукупність осіб, які переселилися з однієї країни до іншої¹.

* *Маринич Людмила Валеріївна* — старший викладач кафедри цивільно-правових дисциплін Східноєвропейського університету економіки і менеджменту, м. Черкаси, здобувачка відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

¹ Див., напр.: Панібудьласка В.Ф. *Еміграція* // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2: Д–Й. – С. 357–358; Landau Zbigniew. *Emigracja* // Encyklopedia Historii Drugiej Rzeczypospolitej. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1999. – С. 87–88; Ясь О.В. *Еміграція, її мотиви та види* // Енциклопедія історії України: В 5 т. / Ін-т історії України НАН України; Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 3: Е–Й. – С. 32; та ін.